O‘Z-O‘ZINI BELGILASH NAZARIYASI ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA O‘QISHGA ICHKI MOTIVATSIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Uralova Gulbahor O‘ktamovna

Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrasi dotsenti, PhD

Mamasoliyeva Diyora Ilhomjon qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qishga ichki motivatsiyani shakllantirishning pedagogik asoslari o‘z-o‘zini belgilash, kutilma–qadriyat va o‘ziga ishonch nazariyalari asosida tahlil qilingan. Mukofotning ichki motivatsiyaga ta’siri bo‘yicha xorijiy eksperimental tadqiqotlar va meta-tahlil natijalari boshlang‘ich ta’limda uyga vazifa va ball bilan baholash cheklangan sharoit bilan bog‘lab talqin etilgan. Natijada o‘qish darsida o‘quvchining uch ehtiyoji – tanlash erkinligi, muvaffaqiyat tajribasi va hamkorlik – qondirilishi uchun o‘qituvchi amal qilishi lozim bo‘lgan pedagogik shartlar tizimi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qishga motivatsiya, ichki motivatsiya, o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi, boshlang‘ich ta’lim, tanlash erkinligi, rivojlantiruvchi baholash.

Abstract. The article analyses the pedagogical foundations of developing intrinsic reading motivation in primary school pupils on the basis of self-determination theory, expectancy–value theory and self-efficacy theory. Experimental studies and meta-analytic findings on the effect of rewards on intrinsic motivation are interpreted in the context of a primary curriculum that limits homework and grade-based assessment. A system of pedagogical conditions is proposed for satisfying pupils’ three needs – autonomy, competence and relatedness – in the reading lesson.

Keywords: reading motivation, intrinsic motivation, self-determination theory, primary education, autonomy, formative assessment.

Аннотация. В статье анализируются педагогические основы формирования внутренней мотивации к чтению у младших школьников на основе теории

самодетерминации, теории «ожидание–ценность» и теории самоэффективности. Экспериментальные исследования и результаты мета-анализа о влиянии вознаграждения на внутреннюю мотивацию интерпретируются применительно к начальной школе, где ограничены домашние задания и оценивание баллами. Предложена система педагогических условий, обеспечивающих удовлетворение трёх потребностей ученика – автономии, компетентности и связанности – на уроке чтения.

Ключевые слова: мотивация к чтению, внутренняя мотивация, теория самодетерминации, начальное образование, автономия, формирующее оценивание.

Kirish

Boshlang‘ich sinfda bola o‘qishni o‘rganadi, lekin o‘qishni yoqtirishi alohida masala. Xorijiy tadqiqotlar bu ikki jarayon doim ham birga bormasligini ko‘rsatadi: AQShda o‘tkazilgan milliy so‘rovda o‘qishga munosabat birinchi sinfdan boshlab keyingi sinflarga o‘tgan sari susayib borgani qayd etilgan [1], bolalarning o‘z o‘qish layoqatiga ishonchi va fanga bo‘lgan qadriyat ko‘rsatkichlari ham birinchi sinfdan o‘n ikkinchi sinfgacha pasayishi aniqlangan [2]. Bu natijalarni mahalliy sharoitga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirib bo‘lmaydi, ammo ular pedagogik jihatdan muhim fikrni ilgari suradi: o‘qishga qiziqish o‘z-o‘zidan saqlanib qolmaydi, uni o‘qituvchi ongli ravishda qo‘llab-quvvatlashi kerak.

O‘zbekistonda boshlang‘ich ta’limning maqsadi o‘quvchilarda savodxonlik, bilim, malaka va ko‘nikmalar asoslarini shakllantirishdan iborat [3]. Milliy o‘quv dasturiga o‘tilishi bilan 1–2-sinflarda uyga vazifa olib tashlanib, uni baholash bekor qilingani, chorak va yillik baholar kundalik baholarga tayanmasligi Respublika ta’lim markazi vakili tomonidan e’lon qilingan [4]. Bu qarorlar pedagogik muammoni yangicha qo‘yadi: ball va majburiy vazifa kabi tashqi rag‘batlar chetlashtirilganda, o‘quvchini kitobga yaqinlashtiradigan asosiy kuch ichki motivatsiya – qiziqish, tanlash erkinligi va “men o‘qiy olaman” degan ishonch bo‘lib qoladi.

Biroq mavjud metodik adabiyotlarda asosiy e’tibor ko‘proq o‘qish texnikasiga (to‘g‘ri, ongli, ifodali o‘qish), nutq o‘stirish va mustaqil ishlash ko‘nikmalariga qaratilgani kuzatiladi [5; 6]. O‘qishga ichki motivatsiyani alohida pedagogik maqsad sifatida qo‘yib, uni nazariy asoslangan shartlar tizimiga aylantirish masalasi esa kamroq yoritilgan.

Maqolaning maqsadi – o‘qishga motivatsiya bo‘yicha asosiy nazariyalarni tahlil qilish va ulardan boshlang‘ich sinf o‘qish darsini tashkil etish uchun amaliy pedagogik shartlar chiqarish. Shu maqsadda uchta vazifa qo‘yildi: (1) ichki va tashqi motivatsiyani tushuntiruvchi nazariyalarni solishtirish; (2) mukofotning ichki motivatsiyaga ta’siri bo‘yicha tadqiqotlarni ko‘rib chiqish; (3) olingan xulosalarni boshlang‘ich sinf o‘qish darsi sharoitiga moslab, pedagogik shartlar jadvali shaklida berish. Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega; unda yangi empirik natijalar keltirilmaydi.

Nazariy yondashuvlar tahlili

O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi. E.Deci va R.Ryan nazariyasi motivatsiyani bir chiziq bo‘ylab emas, sifati bilan farqlaydi: faoliyat shaxsiy qiziqish va zavq uchun (ichki), tashqi talab yoki mukofot uchun (tashqi) bajarilishi mumkin. Nazariyaga ko‘ra, ichki motivatsiya uchta fundamental psixologik ehtiyoj qondirilganda o‘sadi: avtonomiya (o‘z harakatining muallifi bo‘lish hissi), layoqat (uddalay olish tuyg‘usi) va bog‘liqlik (boshqalar bilan aloqa) [7]. Bu g‘oya o‘qish darsi uchun amaliy ma’noga ega: bola nimani, qanday va kim bilan o‘qishini kamida qisman o‘zi hal qila olsa, muvaffaqiyat tajribasini olsa va o‘qiganini boshqalar bilan bo‘lisha olsa, o‘qishga ichki intilish kuchayadi.

Mukofot samarasi. M.Lepper va hamkorlarining klassik tajribasida bolalar rasm chizish uchun oldindan mukofot va’da qilingan guruhda, keyinchalik mukofotsiz erkin vaqtda, mukofot va’da qilinmagan guruhga qaraganda kamroq chizgan [8]. E.Deci, R.Koestner va R.Ryan 128 ta tajribani qamragan meta-tahlilida kutilgan moddiy mukofotlar ichki motivatsiyani odatda pasaytirishi, og‘zaki fikr-mulohaza esa ba’zi sharoitlarda uni qo‘llab-quvvatlashi ko‘rsatilgan [9]. Tadqiqotchilar buni mukofot faoliyatni “mening tanlovim” o‘rniga “mukofot uchun majburiyat” sifatida qabul qilinishiga olib kelishi bilan izohlaydi, ya’ni avtonomiya hissi susayadi. Muhim izoh: bu natijalar asosan G‘arb namunalarida olingan va sharoitga (mukofot turi, kutilganligi, bolaning yoshi) bog‘liq, shu sababli ularni mahalliy sharoitda alohida tekshirish lozim.

Kutilma–qadriyat nazariyasi va o‘ziga ishonch. A.Wigfield va J.Eccles nazariyasiga ko‘ra, bolaning faoliyatni tanlashi va davom ettirishi ikki omilga bog‘liq: “uddalay olaman” degan kutilma va faoliyatning subyektiv qadriyati (shaxsiy qiziqish, ahamiyat, foydalilik va

“narxi”) [10]. A.Bandura o‘ziga ishonchning eng kuchli manbai bevosita muvaffaqiyat tajribasi ekanini ta’kidlaydi [11]. Demak, o‘qishda ketma-ket muvaffaqiyatsizlikka uchragan bola, o‘qishning qiziqarli bo‘lishidan qat’i nazar, undan qochishi tabiiy.

O‘qish motivatsiyasi bo‘yicha empirik dalillar. A.Wigfield va J.Guthrie bolalarning o‘qishga motivatsiyasini bir necha o‘lchov bo‘yicha o‘lchab, ular bolaning o‘qigan kitoblari miqdori va xilma-xilligi bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan [12]. L.Baker va A.Wigfield tadqiqotida ichki yo‘naltirilgan o‘lchovlar (qiziqish, sho‘ng‘ish, o‘qishning ahamiyati) o‘qish faolligi bilan ko‘proq bog‘langan [13]. Shunday qilib, nazariy farazlar (ichki motivatsiya muhimligi) o‘qish sohasidagi o‘lchovlar bilan ham qo‘llab-quvvatlanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qish darsi uchun pedagogik xulosalar

Yuqoridagi nazariyalarni o‘qish darsiga ko‘chirish uchun ularning har birining amaliy ma’nosini aniq pedagogik amalga aylantirish zarur. Quyidagi jadvalda uch asosiy ehtiyoj hamda qiziqish va qadriyat omillari bo‘yicha o‘qituvchining harakatlari va undan saqlanish lozim bo‘lgan holatlar umumlashtirilgan.

Omil	Nazariy asos	Darsda o‘qituvchi nima qiladi	Nimadan saqlanadi
Avtonomiya	Ryan, Deci [7]	Matn, o‘qish usuli (yakka, juft, past ovozda) yoki javob shaklini tanlash imkonini beradi	Tanlovni haddan ko‘p qilish (chalkashlik); “tanla” deb, keyin tanlovni tanqid qilish
Layoqat	Wigfield, Eccles [10]; Bandura [11]	Topshiriqni bola kuchiga mos beradi, soddadan murakkabga o‘tadi, “yordam kartasi” beradi	Barchaga bir xil qiyin matn; xatoni ommaviy tuzatish
Bog‘liqlik	Ryan, Deci [7]	Juftlikda o‘qish, o‘qiganini boshqalarga aytish va tavsiya qilish imkonini beradi	Majburiy “chiqish”; bolalarni bir-biri bilan taqqoslash
Vaziyatli qiziqish	Hidi, Renninger [14]	Matn oldidan kutilmagan “iz” (predmet, savol, kalit so‘z) taqdim etadi, taxminni so‘raydi	Qiziqishni faqat dars boshidagi “ilgak” bilan cheklash, keyingi mutolaaga ko‘prik qurmaslik
Qadriyat	Wigfield, Eccles [10]; Gambrell [15]	O‘qishning shaxsiy ma’nosini ko‘rsatadi; o‘qilganni hayot va oila bilan bog‘laydi	Faqat “oxirgi baho uchun o‘qi” degan tashqi sabab
Rag‘bat	Lepper va boshq. [8]; Deci va boshq. [9]	Jarayonni e’tirof etadi (savol berdi, yangi usul sinadi, qiyinni yengdi); ma’lumot beruvchi fikr-mulohaza bildiradi	Oldindan e’lon qilingan moddiy mukofot; sovg‘a, reyting, sinf ichida taqqoslash

Bu shartlar bir-biri bilan bog‘liq: tanlov imkoniyati berilgan, lekin muvaffaqiyat tajribasi ta’minlanmagan bola eng oson matnni tanlab, o‘sishdan to‘xtashi mumkin; muvaffaqiyat bor, lekin o‘qiganini ulashish imkoni yo‘q bo‘lsa, o‘qishning ijtimoiy qiymati

shakllanmaydi. Shuning uchun uch ehtiyoj alohida usullar bilan emas, dars tuzilmasining ketma-ket bosqichlarida birgalikda qondirilishi samaraliroq.

Erta yoshda bu ishning ahamiyati yana bir jihatdan oshadi. K.Stanovich “Matfey effekti”ni tavsiflaganda boshida yaxshi o‘qigan bola ko‘proq o‘qiydi va shu sababli lug‘ati va tushunishi tezroq o‘sadi, orqada qolgan bola esa kamroq o‘qib, farq kattalashib boradi, deb ta’kidlagan [16]. Demak, boshlang‘ich sinfda o‘qishga ichki intilishni qo‘llab-quvvatlash faqat kayfiyat masalasi emas, balki keyingi yillardagi o‘qish hajmiga ta’sir qiluvchi omil. Oqim holati (M.Csikszentmihalyi) nazariyasiga ko‘ra, topshiriq qiyinligi va bolaning layoqati muvozanatda bo‘lganda to‘liq sho‘ng‘ish yuzaga keladi [17]; bu esa matnlarni qiyinlik darajasi bo‘yicha farqlash zarurligini tasdiqlaydi.

Xulosa

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. O‘qishga ichki motivatsiya o‘quvchining uch ehtiyoji – avtonomiya, layoqat va bog‘liqlik – qondirilganda mustahkamlanadi; bu holat o‘qish darsi uchun tanlash imkoniyati, muvaffaqiyat tajribasi va o‘qiganini ulashish shartlariga aylanadi.

2. Xorijiy tadqiqotlarga ko‘ra, oldindan e’lon qilingan moddiy mukofot ichki motivatsiyani pasaytirishi mumkin; 1–2-sinflarda uyga vazifa va ball bilan baholash cheklangan sharoitda jarayonni e’tirof etuvchi, ma’lumot beruvchi fikr-mulohaza asosiy rag‘bat vositasi bo‘lishi lozim.

3. Omillar o‘zaro bog‘liq bo‘lgani uchun ularni alohida usullar bilan emas, dars tuzilmasining ketma-ket bosqichlarida birgalikda qondirish samaraliroq. Taklif etilgan shartlar jadvali o‘qituvchiga har bir omil bo‘yicha nima qilish va nimadan saqlanishni ko‘rsatadi.

4. Mavjud xorijiy natijalar asosan G‘arb namunalarida olingan. Taklif etilgan shartlar tizimining mahalliy sharoitdagi samaradorligi pedagogik tajriba orqali tekshirilishi kerak. Bu shartlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan “Kitob karvoni” modeli keyingi maqolada yoritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. McKenna M.C., Kear D.J., Ellsworth R.A. Children’s attitudes toward reading: A national survey // Reading Research Quarterly. – 1995. – 30(4). – P. 934–956.

2. Jacobs J.E., Lanza S., Osgood D.W., Eccles J.S., Wigfield A. Changes in children’s self-competence and values: Gender and domain differences across grades one through twelve // Child Development. – 2002. – 73(2). – P. 509–527.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son Qonuni. https://lex.uz/docs/-5013007

4. Nurullayeva M. (Respublika ta’lim markazi axborot xizmati rahbari) brifingi. 1- va 2-sinf o‘quvchilari uchun ona tili va o‘qishdan uyga vazifani baholash bekor qilinadi // Kun.uz, 2022-yil 11-fevral. https://kun.uz/news/2022/02/11/1-va-2-sinf-oquvchilari-uchun-ona-tili-va-oqishdan-uyga-vazifani-baholash-bekor-qilinadi

5. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.

6. Masharipova U. Innovatsion ta’lim sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi: ped. fan. dok. (PhD) diss. – Toshkent, 2017.

7. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. – 2000. – 55(1). – P. 68–78.

8. Lepper M.R., Greene D., Nisbett R.E. Undermining children’s intrinsic interest with extrinsic reward // Journal of Personality and Social Psychology. – 1973. – 28(1). – P. 129–137.

9. Deci E.L., Koestner R., Ryan R.M. A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation // Psychological Bulletin. – 1999. – 125(6). – P. 627–668.

10. Wigfield A., Eccles J.S. Expectancy–value theory of achievement motivation // Contemporary Educational Psychology. – 2000. – 25(1). – P. 68–81.

11. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York: W.H. Freeman, 1997.

12. Wigfield A., Guthrie J.T. Relations of children’s motivation for reading to the amount and breadth of their reading // Journal of Educational Psychology. – 1997. – 89(3). – P. 420–432.

13. Baker L., Wigfield A. Dimensions of children’s motivation for reading and their relations to reading activity and reading achievement // Reading Research Quarterly. – 1999. – 34(4). – P. 452–477.

14. Hidi S., Renninger K.A. The four-phase model of interest development // Educational Psychologist. – 2006. – 41(2). – P. 111–127.

15. Gambrell L.B. Seven rules of engagement: What’s most important to know about motivation to read // The Reading Teacher. – 2011. – 65(3). – P. 172–178.

16. Stanovich K.E. Matthew effects in reading: Some consequences of individual differences in the acquisition of literacy // Reading Research Quarterly. – 1986. – 21(4). – P. 360–407.

17. Csikszentmihalyi M. Flow: The psychology of optimal experience. – New York: Harper & Row, 1990.